

ПОКРЕТ СОЦИЈАЛНЕ ЛИТЕРАТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Социјална књижевност између два рата, започета негдје средином тог периода, заплуснула је нашу земљу, мање или више све њене дјелове. Долазила је углавном из побијеђених средњоевропских капиталистичких земаља и из Совјетског Савеза гдје је побиједила октобарска револуција. Та књижевност је била интернационална по свом карактеру, израсла са марксистичких основа. Побједничке земље версајског диктата, као на примјер Француска, касније су доживјеле њену појаву, иживљавајући се до тада у сопственим декадентним „измима“, од којих је најпознатији и најатрактивнији био надреализам.

Социјална књижевност се нарочито интензивно дотакла и Црне Горе, ондашње прекрајане и зване Зетске бановине, у којој је владало једно чудно, и мучно, стање на прелазу из племенског живота у савремени. Нијесу се још биле развиле претпоставке ни за једну демократско-грађанску књижевност, а камоли за пролетерску са социјалистичком идеологијом. Класичних друштвених претпоставки за такво што најмање је било у тој средини, гдје су владале вјековна неразвијеност и поредак најпростијих облика. Феномен, свакако, за проучавање: тамо гдје није било капитализма у иоле развијенијем облику, нити индустријских радника као носилаца револуционарне идеологије, него углавном пауперизовани сељаци, раштркани по брдима, са нешто занатлија по градињима, развио се широк покрет маса у револуционарном смислу, који се одразио у литератури и умјетности. Прије свега, у Црној Гори су владали биједа, запостављеност и скроз несређене социјалне прилике. Под утицајем масовних печалби по свијету и школованих људи, дјеце тих печалбара, долазило се до нових сазнања. Сматрало се да радикалније идеологије, поготову марксистичка, могу да трајније ријеше црногорске проблеме. Уз то се надносио и национални проблем, непризнавање вјековног бића Црне Горе, која није била против уједињења у ширу заједницу, али на бази равноправ-

ности. Неплодни црногорски крш постао је плодан, и социјално погодан, за нову идеологију, која је све више захватала и везивала за себе сиромашне сељаке и нарочито школовану омладину.

У Црној Гори готово да није било традиције једне новије, модерније књижевности. Владала је епика — десетерац, гусле, народна усмена казивања и индивидуални покушаји у том смислу. Књижевне писмености савременијег профила једва да је било. Од овога је постојао изузетак вриједан пажње: године 1911—12. догодио се озбиљан покушај да се и код нас изврши преокрет од епике и десетерца на савремени израз и нова мјерила, и то са позиција грађанског гледања, тзв. европеизације културе и умјетности. Утицаји су, природно долазили, из других, развијених југословенских средина, што је омогућавао феномен једног српскохрватског, односно хрватско-српског језика, доступног свима. То је период часописа „Дан“, који су покренули и уређивали тада млади интелектуалци и књижевни радници Душан Ђукић и Никола Шкерковић. Поред приказа и чланака, они су објављивали и своје пјесме и приповијетке, уз друге писце, стилем и језиком који су владали у нашим главним центрима, у првом реду у Београду и Загребу. „Дан“ је био нови часопис не само по тим формалним, изражајним својствима, него и по томе што је имао свој културни програм и став да прекине са дотадашњом епском праксом, романтично-родољубивим стиховањем и идолопоклонством народном стваралаштву. „Дан“ је тежио да постане нека врста одређеног грађанског израза у Црној Гори, да ради на зближавању и упознавању југословенских средина и да иде у стопу за њиховим настојањима и остварењима.

Но, осавремењавање црногорске књижевности и у садржини и у форми извршиће се тек са појавом социјалне литературе средњом међуратног периода. Прегледом тадашњих листова и часописа оцртава се слика тих почетака, и нових остварења, у маломе. Користан прилог освјетљавању овог феномена дао је др Слободан Вујачић својом књигом „Црногорска социјална литература“, која је први пут код нас окупила податке и указала на њихов значај. Унеколико том темом су се бавили и други неки писци, међу њима, можда, и ја својим прилозима о напредним књижевним часописима са српскохрватског језичког подручја, монографијом о приповиједачу Николи Лопичићу (издање ЦАНУ) као и Књижевним биљешкама и есејем о Александру Ивановићу („Интимни пјесник пред дилемама времена“, „Стварање“) и др.

Активност је била знатна у том периоду са социјалне тачке гледишта, књижевност је проширивала и продубљивала своје видике. Додуше, почињало се и код нас са Дучићем и Ракићем, понекад и са Видрићем, али све је остало на блиједим, неувјерљивим копијама. Црногорски мотиви најмање су одговарали каквим артистичким, салонским усклађивањима. И за феномен моде мора се имати друштвена подлога. У Црној Гори није било развијеног грађанског сталеза, па није било условна ни за једну грађанску књижевност и умјетност каквих је било у Београду, Загребу, Љубљани,

Новом Саду и др. Код нас још није било ни градива са развијенијом културном, а поготову умјетничком физиономијом. Можда је једино пјесник Александар Ивановић успио да даде неколико углачаних, александријски правилних и сликарски избрушених лирских медаљона. Па и он, као извјестан књижевни експонент те тек заметнуте класе, креирао је тако своје свакодневне јаде у доживљаје, унеколико као сапутник, постајући близак социјалним. Преживљавао је и обликовао дјелиће општега на свој, индивидуалан начин, док су они тежили да то опште, и народно, згусну и изразе са нове, социјалне платформе.

Негдје око 1928—9. године почињала је та нова, социјална књижевност. По свој прилици није ни она била код нас аутохтона, изникла на нашем тлу, без везе са струјањима са стране. Утицаји других земаља и средина, преношени партијским и другим средствима јавног комуницирања, несумњиво су томе доприносили. Само се може са извјесношћу тврдити да је социјалистичка идеологија, као идејна подлога социјалне литературе, пала на плодно тле, тако да се убрзо разгранала у читав један политички, умјетнички и књижевни покрет.

Ми у Црној Гори, у почетку социјалне, нијесмо још имали својих часописа, јављали смо се по разним другим центрима, па ко нас прими. Мене су прихватили Стеван Галогажа у загребачкој „Критици“ и браћа Бихаљи у Београду у „Новој литератури“, а Ђорђа Лопичића Јован Поповић у „Књизи другова“ Ова је публикација изишла у Кикинди и одмах је дошла под удар цензуре. Још теже, окарактерисана је као комунистичка и њени уредници Јован Поповић и Новак Симић допали су затвора. Ђорђе Лопичић је објављивао пјесме и у неким другим часописима, али је, изгледа, његова књижевна предиспозиција био есеј, што се могло претпоставити по неким каснијим написима у „Развршју“ Убрзо се почело понешто издавати и у Црној Гори. У Подгорици и Никшићу почели су се објављивати танки, кратковјеки часописи, што у званичном Цетињу као бановинском средишту тешко да је било могуће. У њему су излазили само „Записи“, часопис историјско-литерарног и архивског карактера, који је издавала и уређивала група цетињских професора на челу са Душаном Вуксаном. „Записи“ су дуго излазили, све до самог почетка рата, прожети традиционалним духом и постајући у неку руку филијалом сличних београдских часописа, тако да су чак и у јужњачком, историјском Цетињу његовали екавицу.

Појављивала се тада млада генерација напредних писаца, као дио општег покрета у југословенским земљама, још и шире. Постао је однекуд модерно, као ваздухом дошло, пјевати о фабричким димњацима, о радницима и о урбаним мотивима израбљеног и бунтовног предграђа. Па чак и неки грађански писци почињали су да пишу на те мотиве, као код нас, на примјер, Ђуза Радовић, чија пјесма „Човјекова лобања пјева прољећну пјесму сунцу“, објављена у никшићком „Развршају“, није била без књижевног рељефа

и погођених акцената. Напредни писци из Црне Горе, бар они талентованији међу њима, нијесу пошли за модом, него су опсервирани мотиве око себе, на родном тлу, и о њима писали са мање или више успјеха стилном и језиком савременог књижевног израза. Самим тим што су писали о актуелним народним мотивима, у оквиру завичајног пејзажа, и вјековне борбе Црногораца за слободу и одржање свог идентитета, они су откривали основне мотиве свога горског поднебља у којима се препознавала Црна Гора. Преко сплета специфичности које су ударили жиг овој литератури, дошли су до изражаја мотиви осиромашеног сељака који се потуца по свијету за насушном егзистенцијом, борбеног демократског покрета и пролетерске солидарности. У тим обрадама лексика је била домаћа, чак „провинцијска“, како су је неки недобронамјерни критичари приказивали, да је потцијене. Тако је социјална у Црној Гори почела да поприма домаће форме по изразу, предмету и обради, а интернационалистичке по духу, саобразно смјеру и карактеру социјалне литературе.

У тој књижевности долазила је до изражаја и национално-револуционарна компонента, која је социјалним мотивима давала једну нову и допуњујућу димензију. Ранији ставови да националне ознаке и преокупације не иду са социјализмом кориговани су када су у питању опредјељења и тежње народа које имају ослободилачки карактер, поготову када су ове гушене и онемогућаване од стране владајуће класе, као што је то био случај у Црној гори.¹ Неки мо-

¹ У почетку заједничког живота у широј заједници југословенских народа нијесу још били сазрели услови за постављање и разраду националног питања. Требало је да прође једно извјесно вријеме да би се испољиле све оне суровости централистичког система владавине у монархији Срба, Хрвата и Словенаца, да би се национални рудимент, поред социјалног, показао у својој бити, актуелности. Наши претходници нијесу могли да виде развитак као ми данас бар не онај конкретни, дневни, везан за одређене догађаје и ситуације. Не може се једноставно рећи: „Јован Томашевић, оснивач Комунистичке партије у Црној Гори, као „бјелаш“ није видио борбу за црногорски национални идентитет 1918. зато је био за уједињење Црне Горе, прво са Србијом а затим и са свима другима у ширу југословенску заједницу“. Претпостављам да је он могао видјети и тај проблем, али је мислио, вјероватно, да ће се он рјешавати у заједници са другим проблемима, гдје ће учествовати јединствени раднички покрет са више снаге и повезаности. Средином међуратног раздобља Партија се већ одређеније окренула и овом питању, разрађујући на својим грешкама и недореченостима тај чинилац у борби против великосрпске, монархистичке диктатуре. Причали су ми у мом крају, како је у првим годинама СХС, када још није било расправљено питање Албаније, требало један контингент војске упутити према граници и даље према Скадру. Апеловало се да се људи из наших крајева јаве добровољно, да би то био као неки наставак онога ранијег заузећа Скадра од стране црногорске војске. На неком скупу у Црмници један сељак је забринуто питао Јована Томашевића: „Јоване јадан, хоће ли овога пута овај Скадар остати наш?“. Јован му је одговорио саркастично: „Хоће, од оца ти је остао. Скадар је арбанашки и ми немамо што ту да тражимо“. Већ по овом исказу може се закључити да је Томашевић размишљао и о тим питањима. Да би се дошло до одређених ставова по свим питањима па и по овоме, требало је да протече је-

тиви црногорског националног идентитета уткани су у дјела младих писаца из наступајућег напредног таласа; они чине јединство са мотивима чисто социјалних стремљења који су били доминантни.

У овом саопштењу ја ћу покушати, као један од скромних учесника у покрету социјалне литературе, да покренем и изнесем нека своја запажања и свједочења. Молим да ми се не замјери ако будем говорио и о својим искуствима, уколико то сама материја буде захтијевала, сматрајући да ћу на конкретним примјерима својим и представника наше генерације најбоље моћи да допринесем расвјетљавању те књижевности. Послијератне писце нијесам узимао у обзир, нити оне који су започињали раније али су највећи дио свога књижевног опуса остварили у садашњој епохи, претпостављајући, ипак, да они припадају другом времену, које је пошло за другим, разубјенијим тражењима. Понекад и у оспоравању саме социјалне литературе, подлежући неријетко површном и неодубљујућем третману да је она била највише пропагандистичка у духу дневне политике, а најмање књижевна. Било је и тога, као што, уосталом, у сваком културном и умјетничком потхвату има промашености, осредњости, али и врхова праве вриједности. Када је ријеч о социјалној књижевности у нашим условима, увијек се имало на уму и оно умјетничко што је држи; иначе, о њој се не би ни говорило као о књижевној појави.

Радован Зоговић је пјесник, приповједач, есејиста, полемичар, један од истакнутих писаца социјалне литературе у Црној Гори и шире, у југословенским оквирима. Његова активност пада нешто касније, средином и при крају друге деценије међуратног периода.

дан период времена и процес мишљења. Не може нико да буде паметнији од историје, од самог живота који дуби своје токове.

Овдје није на одмет присјетити се ваздашњих историјских тежњи за уједињењем истих или сличних племена, поготову свих оних који су били „српске вјере“ противу полумјесеца; био је то вјековни сан наших генерација. Напори и повезивања владице Данила, Петра I и, нарочито, Његоша били су упорни на то да се она уједине, да би се створила и учврстила национална држава јужнословенска, српска, црногорска или славјанска видећи у томе једини спас за све народе који живе на овом простору. Отуда је, у своје вријеме, велики пјесник „Горског вијенца“ онако србовао, и југословеновао („Не пита се ко се како крсти, но чија м'р крвца грије прси, чије га је задојило млијеко“), а да не говоримо колико се домородачки, црногорски осјећао (подсјетимо се само ријечи Љубе Ненадовића из његових писама из Италије када је водио разговор са великим пјесником у Напуљу: „Што се ви Срби не дижете већ једном на Турке код толико лијепијех прилика, па ви отуда, ја одовуда, да се састанемо на Косову, док дипломати измијењају ноте... Богме, ми Црногорци можемо свакоме поштењем човјеку погледати у очи“). Требало је доста ђетића за ту неравноправну, циновску борбу у којој се непрестано гинуло. У народу је постојала ријеч да би сваки Црногорац морао да има најмање три сина да би се биолошки одржао (отуда и култ мушке главе у Црној Гори). И три сина била су роса пред Турцима: један мора да погине од турске руке други да умре од бога, старога крвника, дакле природном смрћу, а тек трећи да остане родитељу да му на умрлу уру свијећу запали. Његош је изразио на генијалан начин то борбено, вјековно биће Црне Горе, што може бити основа многим нашим данашњим проблемима. Наравно, ако се они научно, дакле дијалектички расвјетљавају.

У оно вријеме веома популаран, његове пјесме „Пламени голубови“ одиграле су револуционарну улогу уочи другог свјетског рата. Он је био црногорски писац чија је активност највише била везана за напредна књижевна кретања у Београду у коме је стално био настањен. Веома су биле запажене његове пјесме о борби шпанског народа против фашистичке фаланге, гдје су узеле учешћа и наше југословенске бригаде. Пјесме о Али Бинаку и оне о Црној Гори, посебно „Интернација Црне Горе“, биле су предмет дискусија, изговарања наизуст, полицијских сумњичења и забрана. Пјесме „Али Бинак“ креирају неку врсту лирске синтезе ондашњег живота Албанаца у троједној краљевини, третираних као анационални, туђински живаљ на каквој окупираној територији. Пјесник се залаже за слободу и равноправност албанског народа, свог народа и свих других. Преко таквог става, још убједљивије, преко снажне књижевне креације тог мотива, напредни покрет у нашој земљи пружао је руку савезништву и потпоре албанском народу.

АЛИ БИНАК

Ја Али Бинак бројим своје мукле бројанице
и са зрном сваким нижем ти ниску камења,
ја Али Бинак
кунем ти све до сјемена у одиви.

Зашто ми, зашто ми
уби на крову свету тицу роду?

Кад је прва пушка пукла на њу —
зачуђено је гледала раширеним очима светица,
кад је друга пушка пукла на њу —
само се повио врат као бијели цвијет на вјетру,
кад је трећа пушка пукла на њу —
пала је са мог оцака, крвава,
на мој кров .

Ноћ је. Тужно мјесец гледа Шкипнију и Метохију.
Сједим пред оцаком — по жаровљу је пао зелени паспаљ
пепела.

Све спава . . чује се само шapat бројаница.
Нада мноме, на црној простирци маховине на крову
лежи мртва света тица.
(Одломак)

Упоредо са тим пјесмама, написао је и „Интернацију Црне Горе“, која је одрешита, оштра и директна као летак. Она има ритам корачнице:

Свезана Црна Гора иде преко Црне Горе.
 Прашњиви друм, тврди друм Црне Горе за свезане Црногорце.
 Корача свезана Црна Гора преко Црне Горе.
 Крвници вичу — острвљени мирисом стрви.
 Бије кундак. Шилбок боде.
 Колона корача преко просуте воде — жедна воде,
 колона корача преко просуте крви — жедна крви.
 (Одломак)

Зоговић је на више начина изразио антифашистичку борбу народа и омладине. Пјесник болестан лежи у болници, чије га је глуво звоно поклопило, и кроз прозоре посматра град као брод који одмиче и дими. Над њим лете голубови гласоноше — голубови као бијеле расцвјетане гране, и он их позива да слете на његова рамена, на његове горуће руке:

ГОЛУБОВИ

Ако смо посрнули нијесмо пали!
 Да дигнем под вама руке, цвјетови расцвјетали.
 Летите са мене,
 са мојих рамена, са мојих дланова, са мога срца.
 Летите кроз пјену јутарње сунчане крви —
 на људе што уз друм велики као свјетиљке горе,
 на људе који се на друму великом боре,
 на решетке,
 на руке што се пружају кроз прозоре!
 (Одломак)

У својим критичким огледима Зоговић је знао полемички разорно да разобличи лажне и позерске љевичаре, који су у ствари замућивали и затупљивали оштрицу борбе, а у „Шалозбиљној мон-тажи“, у часопису „Наша стварност“, исмијавао је неке фељтони-сте из Црне Горе који су своје јунаке водали као мечке на уве-сељавање публике, што је погодновало званичном курсу. Жалостан је био тај аплауз којим су из центра поздрављани такви одноро-ђени аутори.

Пјесник *Мирко Бањевић*, када је почињала код нас социјална литература, није још сарађивао у напредним часописима, али је 1930. објавио збирку „Побуне ума“. Та збирка није довољно при-мијећена и афирмисана ни од напредне, ни од текуће критике. Не-ку побуну и нешто ново доносила је, али је све то још било нејас-но, и недоречено, за разлику од социјалне која је била већ у својим првинама јасна и ангажована. Пјесник је изражавао, пре-тежно у везаном стиху, неке „наказне, биволске побуне“, све још почетнички и недовољно поетски дефинисано. Касније су припри-

сивани тој збирци извјесни ирационалистички акценти, доводећи то у везу, као исходиште, са појавом неких таквих и сличних праваца код нас послје рата. Ја мислим да то не стоји. Такви изрази и побуне прије су довели Бањевића у линију социјалне поезије, у којој је он имао шта да каже. Тек ће неколико година касније он потврдити ово мишљење, постајући одређенији и згуснутији у погледу мотива и креације социјалне поезије. Поред пјесама о какањским рударима, Космају и др., написао је и своју познату „Тужбу светом Василију Острошком“, у којој се оштрим акцентима бола и сатире, на једноставан начин, обрачунавао по религиозној линији, што је тада за наш крај било актуелно. Та запажена пјесма из острошког светилишта, остала је жута као восак а јасна ко лира, да парафразирам неке стихове из ње.

ТУЖБА СВЕТОМ ВАСИЛИЈИ ОСТРОШКОМ

Велики, Острошки Василије свети
нек ти је слава!
Дојадише нам ови кршеви клети —
крепа нам и дијете и во и крава.

Преглодасмо стопама твоје прагове.
Цјеловима с крваво пуклих усана
направисмо већ на зиду сагове —
и не свану нам за нашег дана.

Згрчени те кумисмо и пропиштасмо
ко у процијепу рудинске змије,
што год можемо и ми ти дасмо,
али помоћи нам није.

Да сјен свесилни твој нас не прокуне
доносимо поњаве и груде сира,
велика, бијела руна вуне
и плоче воска жуте ко лира.

И ништа боље не окрену на то!
Ти не помажеш нама голима,
помога онима што ти дају злато
и к теби господским дођу колима.

Угодниче божји, ти нама опрости
што не вјерујемо тврдо више
у гњиле и лажне твоје милости
због којих вјековима крв нам пише!

(Одломак)

У то вријеме, на линији национално-револуционарног израза, Бањевић је остварио и своју поему „Бријест“, из које јече тамни тонови бола повријеђеног горштакчког поноса, чији историјски идентитет хоће да избришу. Тај бријест, усред Цетиња, био је симбол некадашње Црне Горе, вјековног гнијезда отпора против Турака, под којим је господар дијелио правду. Дошли су ноћу, лупешки, да и то посљедње обиљежје народног постојања и постојаности ишчупају, и уклоне, и да на његово мјесто подигну споменик новоме краљу. У овој поеми проговорила је снажно изворна лексика по којој је овај пјесник увијек био оригиналан и свјез.

БРИЈЕСТ

У тихој, у ноћи глувој,
трестољутни крстати бријест,
густ као шума,
вриснуо је мукло.

Расла је Ловћен планина,
а зорни зелени бријест
растао насред града.
Удубиле се сочне жиле
у жљеби камените,
снагом вјекова.

Била је мрчава ноћи.
на те се кишом сручило:
стотине удара, замаха,
мучких оштрих сјекира,
бијелих синџира, шака.
Црним гвозденим кљуном поткопали те —
мучки ти душу вадили.
са земљом, са животом
тебе су растављали.

Те ноћи грабиве, вучје,
тебе су сасјекли,
отјерали на кола пуна
велика твоја руна,
кроз тамну ноћ
некуда. . .
Те тучне ноћи тебе су украли,
кршни бријесте — планино!
Разрита зјапи пољана
и шира је рана но што хваташе хлад
гдје додише некуд
дједови, очеви наши, моји
да свјезину пили смо ми.

Мрачну затрпаше јаму
што јадно боли у срцу.
И нестаде ти као и многи.

О, како би било то, планински диве,
ако остаде игдје
у дубину земљине влаге
твоје иједне жиле,
укопане, живе,
да силином сирове снаге,
исконске, посљедње, јаче,
силовито опет избије,
распрши црни кам —
да бријест ишикља млад!

Познати приповједач *Никола Лопичић*, под сами крај рата, пао је од усташке руке у Лепоглави, гдје му је у масовном покољу глава одсечена и бачена у бунар. Прје рата сарађивао је по часописима и листовима и издао једну запажену књигу приповиједака. У тим приповијеткама приказани су црногорски сељаци у оном историјски занимљивом и преломном периоду између два рата, када је њихова епика у класичном смислу била на заходу. Стара Црна Гора, она племенска, обучена у сукно, растурена и разнизана по брдима, полако је ишчезавала и појављивали су се савременији облици живота у дотицају са свијетом. Лопичић је био изворни таленат, који је дубоко проницао у душу црногорског сељака, можда дубље него иједан други наш писац између два рата. Пишући прозу, згушњавао је узбудљиву и књижевно убједљиву слику новијег развоја црногорског села, онога што је таворило у старој Југославији. Те приповијетке нијесу компоноване тенденциозно, као неке илустрације одређених идејних погледа, него су дјеловале више као истинити исјечци стварности које је сам живот компоновао. Једна од таквих приповијести је и „Имање“, ремек-дјело овога писца. Сељаку се разболи жена, која је била радна снага на имању и у породици, па сада мора имање отуђивати да би лијечио животног друга и мајку своје дјеце. Пошто мора да јој се одсијече нога, за имање ће она остати мртва трупина, а и само оно се смањује. Жена више жели да умре, него у таквим околностима да се лијечи. Сељак је разапет између имања као јединог извора живота и своје жене која је на ивици живота и смрти. Имање и људи једни друге исцрпљују и убијају, везани у једну нераскидиву а противурјечну целину. Човјек је сапет између њега и својих најближих, да се све то пење у овој приповиједи до драматичног усијања.

Поред тих чисто социјалних суштина, у Лопичићевим приповијеткама, као у приповиједи „Сердар“, обрађен је мотив који оживљава неке слике и атмосфере самобитности Црне Горе, везаност за њене вјековне обичаје и племенске институције. Приказана је 1918. година, борба између „зеленаша“ и „бјелаша“ Сердар Јоко је из једног комада издјељан, у раму старог Цетиња иза првог свјетског

рата, као да га је својом надахнутом руком издубао у дрвету Ристо Стијовић. У реферату Иве Андрића за збирку приповиједака „Селаци“, коју је издала СКЗ у свом Савременику 1939. у Београду, ова опсежна приповијетка била је одбачена, као да је била комунистичке садржине, још и горе. Мотиви самосвојности и идентитета Црне Горе били су званично на удару, и Андрић је предложио да се та прича изостави, са образложењем да је врло слаба у поређењу са осталим приповијеткама. Иначе, уз неке примједбе, Андрић је предложио Задруги да изда збирку, оцјењујући Лопичића као младог, талентованог писца. Чудна је била судбина ове приповијетке. И за неке наше поратне критичаре остала је у сјенци баш са становишта самосвојности Црне Горе, супротно ставу од којег је Андрић зазирао. Лопичић је као писац дао истину онога тренутка у коме је приказивао сердара, трудећи се да буде објективан колико је то у оним приликама било могуће. Истина је да је уједињење у ширу заједницу било на линији историјског прогреса, и да се у почетку од њега много очекивало. Што је оно касније разочарало не може се приговорити писцу да није прилике у првој половини међуратног периода видио онако као што се данас виде. Из тих разлога, књижевне квалитете ове сликовите приповијетке, која је наговјештавала писца од дужег даха, није видјела, или није хтјела да види, ни једна ни друга страна, свака из својих разлога.

Стефан Митровић је између два рата само почињао да пише. Идеолошки врло изграђен, припадао је групи младих напредних писаца из Црне Горе. Ти његови почеци посједовали су једну одређену физиономију. Учествовао је и у књижевној турнеји те групе 1931. године кроз Црну Гору и Боку. Појављивао се са широким стиховима, који су подсећали на наизмјенична надолажења морских таласа, садржајно врло резолутни у оквиру лијеве оријентације (пјесма „Брод плови“, објављена у никшићком „Развитку“ бр. 1 за 1932. годину). Вриједи забиљежити и његову програмску „Пјесму о нама“, као неки манифест нових генерација, архитектонски и идејно грађену, иако углавном остварену интелектуално. Данас се на тај начин пишу пјесме са далеко мање мисли и метафора, па се високо котирају код књижевне критике. Ову Митровићеву пјесму забранила је цензура, а због ње и цио трећи, посљедњи број „Развршја“ - који је уредио Ђорђе Лопичић. На корицама овог броја није више било имена уредника, као у прва два броја, само стоји: Уређује одбор.

ПЈЕСМА О НАМА

(Одломак)

Ми нијесмо пјесници уклету у блудним ноћима над винском чашом
ни ковачи свечаних звукова у славу имагинарне госпође „Љепоте“
ми нијесмо дугокоси калуђери с крстом за распеће рођенога тијела.

Ми смо крикови гажених,
 јека фабричких сирена, у магленој зори, у мраку кривињара;
 скуљамо као тмине рудокопа, сјечемо као клетве сељака на јаловим
 ораницама
 и носимо свјетло што казује пут у сјутрашњи дан.

Кад смо прогледали и пошли на пут у торбици бјеше пуно прљавих
 дарова:
 мисао на бога, праштање, патња као искупљење и молитвеник.
 Бацисмо торбицу и пљунусмо на мајчин благослов и њену топлу
 сузу под иконом,
 јер смо богати:
 двије песнице згрчене и разорне као притајене олује
 и срце напето као лук, и срце оштро као мач, и срце пламено као
 огањ.

Са нашег наковња сијевају варнице,
 са нашег наковња одлијећу ријечи као крилате птице,
 да залепршају кроз помрчине свих гладних, свих прогнаних, свих
 гажених
 и увиру у жиле да позову крв на потоње пробуђење.

— — — — —
 О, бескрајне армија рада, повежимо се великом мишљу,
 рођеном из болова међ машинама, међ жилавим мишицама,
 са срцем напетим као лук, са срцем оштрим као мач, са срцем
 пламеним као огањ,
 И бићемо радници на новој кући што ће голема изнићи из жуље-
 витих дланова,
 И, градећи камен по камен, узидат ćemo своју снагу у темеље.

Ја сам у почетку свога књижевног рада прилично лутао и био збуњен. Потпадао сам под утицаје традиционалистичке, а дијелом новомодернистичке литературе. Моја младалачка збирка „Живи портрети“, које сам се касније одрицао, одражавала је те утицаје. У њој се једва може наћи истинског даха живота, а то значи талента, иако су ме неки пориви заокупљали, али и остајали у мени неискоришћени. Живот који сам до тада проживио, углавном највише село или сјећања на њега, није силазио на хартију, а сав сам киптио од његових мотива, причајући о њима надахнуто неким својим друговима кроз градске паркове. Тек кроз двије године с о ц и ј а л н а пробуди у мени цио тај дотадашњи живот и ослободи ме да се и о тим мотивима може равноправно писати у књижевности као о свима другима, чак да они треба да дођу на прво мјесто. Потукачке судбине по свијету најужих земљака, међу којима су били мој отац, стричеви и рођаци, јако су ме узбуђивале и подстицале да о томе нешто напишем. „Црмници под јесен“ одтужио сам у на-

шој старој кући под црним, омрчалим гредама као што тужиље туже над покојницима. „Са златним зубима дођу они, које су размијенили за свој млади златни живот“. Под утицајем очевог писма у коме нам пише о погибији једног од стричева у златној мини, почеше у мени роморити неке ријечи у којима се ускоро могла препознати поема „Црнци и Црногорци“, која није била коначно оформљена и није још имала такав наслов. Прво ју је објавио Антун Барац у „Младости“ под насловом „Из рудокопа“, да је нешто касније, дорађену, објаве браћа Бихаљи у „Новој литератури“ у Београду. Књижевна критика није запазила ту пјесму, или је намјерно прећутала. Званични „Србобран“, исељенички лист који је излазио у Америци под патронатом југословенске, односно српске амбасаде, како су је најчешће звали, покушао је да омаловажи такво писање и жигосе младог аутора, који не иде традиционалистичким, родољубивим стопама својих претходника, него се поводи за неким сумњивим, туђинским идејама. Приказ је био на нивоу некад познатих Цицварићевих пашквила: нашо се је, кажу, један млади Црногорац који своје јуначке земљаке упоређује са црним, обрљаним Нигерима, а свога рођеног оца са волом! Наравно, таквих упоређења није било, али је требало по сваку цијену онемогућити младог писца.

ЦРНЦИ И ЦРНОГОРЦИ (Одломак)

У пламсај јутарњег сунца
које се топло издигне
над америчким рудокопима,
прођу празним, широким улицама,
између олисталих дрвореда,
ко сјенке суви, кошчати
са будацима на рамену
и врућим хљебом у торби
Црнци и Црногорци.

Пред њима рудник, голем и жут,
и сан о колијевци на другом континенту,
сан о амбару празном
у коме се ко змија
гладна година савија.

На грлима подземних јама
рано источно сунце њима је залаз.
И на цео дан тутње њихови будаци,
тутње и куну испод свијета.

О, оче мој, рудару сињи,
прими на дар овај комад срца,
овај мој поздрав теби,
велики човјече зноја и труда.

— — — — —

Понеко јекне болно под тим туђим брдима
и умире ту као скот измучен.
Склапа очи пуне домаћих призора,
своје чељади, свога кућерка
и својих тврдих њива.
Цркавају ту
под падом каквог бријега,
Црнци и Црногорци
у златним гробовима.

— — — — —

А кад на грлима подземних јама
жута свјетлост карбитуше утрне,
Црнце и Црногорце земља враћа
и једне црне и друге црне.

Доживљавајући интензивно сељачки живот око себе, нијесам се више двоумио, него сам писао о њему као и о оним исељеничким, рударским мотивима: о баштини пред поплаву, о увијеним житима за нашим драчавим међама јада, о контрабанцијама на Скадарском језеру у борби за насушни хлеб: „Пушка ти, пушка ми“ о коњуарима што по цијелу ноћ гоће на коњима вино. Пјесма „Рало моје драго“ завршава се поентом: „Биће друкче када мрке, радне регименте крену/кад устане кука и мотика, врат и гњат/Та љута попјевка у земљи/то је твој говор у коријену“

Национално-бунтовничких акцената било је тада и у мојој поезији, сливених у општи ток социјалне литературе, која је све више ширила свој спектар мотива. Као један од примјера може послужити и поема „Дунавски мост“, у своје вријеме позната и рецитована међу студентима у Београду (Павић Алексић знао ју је цијелу напамет). У њој је изражено дивљење за тај мост као за једно од техничких чуда које повезује људе, али је упоредо приказана и биједи предграђа око њега као антипод његовој љепоти и оним бљештећим палатама у центру. На крају је у њеној антитези апострофирано савезништво са пролетаријатом главног града и рефрен о сиромашној и запостављеној Црној Гори одакле је долазио аутор. У то вријеме се јавно говорило да су и црногорске ратне репарације уграђене у тај мост, у његове импозантне лукове, који онако поетично подрхтавају изнад дубоке, облачне воде.

ДУНАВСКИ МОСТ

Дунавски мост је чудо у Европи —
Дунавски мост као велика атлетска мишица
мускулозно, жељезно дрхти изнад уљано-смеђих валова,
издан шљепова и лађа,
док преко њега као љетњи циклони
тутње бескрајни транспорти —
возови и људи,
динамика класа —
живот прљави и голи,
незауостављиви
и груби.

Гвоздене кости моста шкрипе, протестују,
хиљадама хладних зглобова пуцају.
Транспорти преко њега носе, носе
вагоне златног зрња,
товаре, индустрију
и на њима људе
црне, босе и голе.
Мост се угиба, путује,
возови на њему дрхте као самоубице.

Опрости, диновски строју,
али ти си данас за мене
велика жељезна трибина
за мене непознатог и сумњивог ђака
који долази са обала љуте, мишјо-мрке Мораче
која као горска вучица
пробија се кроз издубљено стијење.

Над Дунавом широким као море,
ти си за мене грандиозна трибина
са које ја кричем ову поему:
Морача на себи мостова нема,
стројева нема,
жељезница нема,
преко њених горских токова
транспорти не јуре
у даљине маглене и суре.
Морача, гола, гладна и брза
у просјачким, шугавим ритама
хита.
Хукти жилава
и од горчине снажна и сита.

(Одломак)

Социјална књижевност у Црној Гори, као, уосталом, и у другим нашим срединама, била је одраз онако силног и набујалог напредног покрета који је довео до побједе револуције у ратним условима. Како смо већ истакли, она је имала на нашем тлу специфичан карактер: мотиви пауперизованог сељака, присиљеног да печалбари по свијету и да од гордог заточника вјековне борбе за слободу постане свачији слуга. Послије дугог епског искуства, она је доносила једну нову идејну и изражајну писменост. „Горски вијенац“ је навеће дјело минулог периода, не само у Црној Гори него и много шире. По оцјенама свих критичара, и посебно по оцјенама напредне критике, Његош је створио генијално, тенденциозно дјело којим је изразио најсудбоносије мотиве свога народа и свога времена. А то је у датом трентку покушала да уради и наша социјална, која, иако није дала Његоша, утирала је пут да се изрази нова социјалистичка синтеза. Сви други књижевни правци, чини ми се, мање су од ње допринијели да се до те синтезе дође.

Јанко Ђоновић